

WALDEMAR BUKOWSKI

<https://orcid.org/0000-0001-9479-4400>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Kraków

JAN WRONISZEWSKI

<https://orcid.org/0000-0002-9444-6905>

Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

ZASTAWY DÓBR KRÓLEWSKICH W KORONIE DO 1504 ROKU. ZAŁOŻENIA BADAWCZE

Zarys treści: W artykule scharakteryzowano poglądy oraz oceny królewskiej polityki zastawów dóbr domeny obecne w polskiej literaturze. Wskazano drogę prowadzącą do głębszego poznania tego zjawiska, na początku której znajdzie się kartoteka zastawów obejmująca wszystkie wzmiankowane w źródłach zapisy sum na dobrach ziemskich do 1504 r. Przedstawiono założenia tej bazy danych, aktualny stan jej zawartości i plany rozbudowy.

Content outline: The article characterizes the views and assessments of the royal policy of pledging domain estates present in Polish literature. It points the way to a deeper understanding of this phenomenon, starting with a database covering all mentioned in the sources records of pledged royal estates up to 1504. The assumptions behind this database, its current content, and plans for its expansion are presented.

Słowa kluczowe: Jagiellonowie, dobra królewskie, dochody królewskie, długi królewskie, zastaw, zadłużenie, kredyt

Keywords: Jagiellonian dynasty, royal estates, royal income, royal debts, pledge, debt, credit

W polskiej historiografii ugruntowaną pozycję, wyrażoną piórem najwybitniejszych znawców historii gospodarczej, ma pogląd, iż w czasach, o jakich mowa, najważniejszym źródłem dochodów były majątki ziemskie, a król jako największy w monarchii właściciel ziemi, na niej

opierał finansowanie państwa¹. To w gruncie rzeczy intuicyjne przekonanie, biorąc pod uwagę stan badań², koresponduje z poglądem głoszącym, że źródłem zabezpieczenia materialnych potrzeb państwa powinny być regalia i dochody z majątków królewskich oraz podatki stałe, który ukształtował się jeszcze w XV w., w odpowiedzi na wzrost opodatkowania (zwłaszcza chodzi podatki nadzwyczajne). Jan Rutkowski był zdania, iż wprowadzenie podatków nadzwyczajnych w XV w. było reakcją na „stałe zmniejszające się dochody z dóbr ziemskich, mianowicie z powodu licznych darowizn i jeszcze liczniejszych zastawów, już od samych początków XV wieku”³. To stanowisko jest nadal obecne w polskiej literaturze⁴. Nie szczędzono przy tym krytyki polityce królewskiej w zakresie administrowania królewskzczyznami i ich szafowania, zwłaszcza w zastaw użytkowy (z dzierżeniem)⁵. Wyraził ją już Stanisław Kutrzeba w klasycznej pracy o urzędzie starościńskim: „czynnik prawno-prywatny wskutek oddania zarządu dóbr starostom nadał temu urzędowi specyjalną cechę, iż wpłynął niekorzystnie na jego wartość dla państwa, bo mianowanie starosty stało się kwestyą gospodarczą, zależną od warunków umowy, korzystnych dla skarbu, a nie od względu na zdolność osoby do rządzenia. W XIV stuleciu jeszcze tak silnie nie zaznaczają się złe skutki. **Zaczynają one już silnie występować w XV w. kiedy w skutek zlej gospodarki Jagiellonów, starostwa tak często trzeba było zastawiać.** Przechodzą one wskutek tego już nie tylko na czas pewien w ręce jednej osoby, którą można było – przy utrzymaniu systemu dzierżawy lub oddawania starostw ad fideles manus usunąć stosunkowo łatwo; jako **zastaw**, którego królowie prawie nigdy nie

¹ Zob. np. A. Wyczański, *Rozdawnictwo dóbr królewskich za Zygmunta I*, PH 44, 1953, z. 3, s. 282 n.

² Z powodu niedostatków badań nie jest znana skala dochodów pozyskiwanych realnie z majątków ziemskich panującego.

³ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, t. 1: *Czasy przedrozbiorowe*, wyd. 3 rozsz., Poznań 1947, s. 107.

⁴ Zob. niżej.

⁵ „Bolejesz na niewdzięczność — alboż ci rzecz tajna,/ Że to w płacy za łaski moneta zwyczajna?/ Po co nie brać szafunku starostw, gdy dawano?/ Po tym ci tylko w Polsce króle poznawano./ A zagrzone wspaniałą miłością ojczyzny,/ Kochały patrijoty dawcę królewsczyzny”.

Ten cytat z wiersza Ignacego Krasickiego (*Do króla*) wskazuje, że sformułowanie krytycznego stanowiska wobec królewskich dyspozycji domeną nie wymagało właściwie żadnych badań, jako że miały one ustaloną, złą opinię, głęboko zakorzenioną w świadomości społecznej i propagowaną zarówno w piśmiennictwie politycznym, jak też w literaturze. Tę świadomość w naturalny sposób dziedziczyli przedstawiciele pierwszych pokoleń polskiej historiografii naukowej.

są zdolni wykupić, pozostają starostwa w rękach zastawnika dożywotnio, a nawet przechodzą dziedzicznie na jego spadkobierców”⁶. Surowa ocena organizacji i zarządu domeną, traktowaną jako fundament dochodów państwa, wyrażana była również w późniejszych opracowaniach, z akcentem na negatywne oddziaływanie praktyki zastawiania dóbr i dochodów. Jerzy Senkowski omawiając dokumenty pozostające w zbiorach AGAD, mogące służyć badaniom skarbowości, wśród których przeważają akty dotyczące zasad i sposobu rozdawnictwa dóbr królewskich w czasie panowania Jagiellonów, nie odmówił sobie skomentowania tej praktyki słowami: „Rabunkowa gospodarka w tej dziedzinie prowadzona przez cały wiek XV i pierwszą połowę XVI pozbawiła skarb królewski znacznej części dochodów [...]. Za udzieloną pożyczkę oddawano w zastaw całe kompleksy dóbr z prawem dzierżenia i pobierania z nich dochodów do czasu spłaty pożyczonej sumy. Pożyczki, jak to wynika z dokumentów, zabezpieczano nie tylko na dobrach ziemskich, ale także na innych dochodach skarbowych, jak żupy, cła, mennica. [...] Jest rzeczą oczywistą, że tego rodzaju praktyka dawała olbrzymie pole do najrozmaitszych nadużyć”⁷. Warto od razu wskazać na luki takiego wnioskowania. W buchalterii kredyt zapisuje się po stronie dochodów, nie ma także dowodów na ścisłą korelację między skalą nadużyć, a sposobem wykorzystywania domeny. Janusz Deresiewicz, autor jednej z nielicznych monografii o skarbowości na ziemiach polskich obejmujących późne średniowiecze pisał o Polsce Jagiellonów jako państwie wielkim i silnym, które jednak było „pod względem skarbowym, mimo usiłowanych reform Jagiellonów, zacofane, skazane na wpływy z niskiego i nieustalego opodatkowania, a przy nadzwyczajnych potrzebach, które były właściwie w tej dobie zwyczajnymi, skazane na dobrą wolę rozpolitykowanej i nie zawsze rozumnej szlachty”. Ta sytuacja skłaniała, zdaniem Deresiewicza, monarchę do korzystania z kredytu (głównie na potrzeby wojenne), przy czym polityka kredytowa obejmowała tak krótkotrwały kredyt gotówkowy, jak i zabezpieczenia zobowiązań zastawami użytkowymi na dobrach domeny⁸. Krytyczna ocena organizacji skarbu jest tu jeszcze dość stonowana, a także osadzona w szerszym oglądzie problematyki skarbowej, jednak np. w ujęciu M. Sepiała już król Władysław Jagiełło odwołał się do zastawiania dóbr ziemskich, ponieważ „archaiczna

⁶ S. Kutrzeba, *Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV wieku*, Kraków 1903 (RAU, t. 45), s. 347 (wytluszczenia autorskie S. Kutrzeby).

⁷ J. Senkowski, *Materiały źródłowe do genezy skarbu publicznego w Polsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion” 23, 1954, s. 48.

⁸ J. Deresiewicz, *Z przeszłości Prus Królewskich. Skarbowość Prus Królewskich od R. 1466–1569*, Poznań 1947, s. 51, 202.

struktura zarządu majątków królewskich [...] nie była w stanie zapewnić dostatecznej ilości pieniądza, niezbędnego do finansowania działalności publicznej monarchy”⁹. Zauważyć warto, iż szersza perspektywa Deresiewicza wywołała jego krytykę całości ustroju skarbowego państwa pierwszych Jagiellonów, podczas gdy drugi ze wspomnianych badaczy, ograniczający swoje zainteresowania do problematyki zastawów w czasach Władysława Warneńczyka, odnosi się tylko do zarządu domeną. Niezależnie od tego, oba reprezentują stanowisko usprawiedliwiające zastawianie domeny obiektywnymi czynnikami. Jest to w istocie kontynuacja punktu widzenia Kazimierza Tymienieckiego, który napisał: „W Polsce XV w. zastawy występowały jako zjawisko masowe. Sama wielkość i ilość zastawów nie wynikała z lekkomyślności panującego, **lecz był systemem wynikającym z istniejących warunków**. Okoliczności zewnętrzne mogły tylko przyspieszyć tempo czynionych zastawów. Widzimy to za czasów Władysława Warneńczyka w związku z zapotrzebowaniem pieniędzy na politykę węgierską, co wywołuje pierwszą reakcję ze strony społeczeństwa, widoczną zwłaszcza w początkach panowania Kazimierza Jagiellończyka. Mimo przeciwnych zapewnień, za tego władcy jak i za jego najbliższych następców, zastawy będą się mnożyć ponownie”. Badacz ten widział problematykę zastawów w kontekście recepcji w Polsce elementów prawa lennego, a więc jako refleks szerszego, europejskiego zjawiska natury ustrojowej¹⁰. Zacytowany wyżej fragment, w którym dystansuje się on od przypisywania monarchom lekkomyślności w dysponowaniu majątkiem domeny pokazuje, iż zdawał sobie sprawę, iż wyrażony przez niego pogląd nie mieści się w głównym nurcie oceny polityki skarbowej Jagiellonów. Nie zmienia to faktu, iż omawiane zjawisko nazywa się powszechnie do dziś stosowanym, nacechowanym negatywnie terminem „rozdawnictwo”, używanym chętnie przez badaczy podkreślających rujnujące dla dochodów państwa skutki tych praktyk¹¹. Anna Sucheni-Grabowska, w badaniach nad polityką Zygmunta Starego wobec domeny dostrzegła inną jeszcze

⁹ M. Sepiał, *Zastaw na dobrach ziemskich i dochodach królewskich w okresie panowania Władysława III Warneńczyka na Węgrzech (1440–1444)*, Kraków 1998 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, z. 1219, Prace Historyczne, z. 125), s. 35.

¹⁰ K. Tymieniecki, *Wpływ ustroju feudalnego w Polsce średniowiecznej*, RDSG 3, 1934, s. 105–106 (o zastawach zob. s. 105–109).

¹¹ „Władysław Jagiello podczas swojego panowania rozpoczął akcję rozdawnictwa dóbr królewskich. Potrzeba sformułowania własnego ugrupowania, odwdzięczenie się za rozmaitego rodzaju przysługi czy pożyczki pod zastaw dóbr bardzo szybko spowodowały, że dochody państwa zaczęły spadać” (B. Czwojdrak, *Zrzeczenie się sum zastawnych w piętnastowiecznej Polsce – gest filantropii czy wyrachowania?*, RDSG 83 (spec.), 2022, s. 7–8).

motywację braną pod uwagę przy dyspozycjach królewszczyzn. Wąski krąg zastawników w tym czasie oraz ich przynależność do środowiska ludzi najwyższego królewskiego zaufania, piastujących przy tym wysokie urzędy, w szczególności skarbowe, skłonił ją do wniosku, iż „taktyka szafowania królewszczyzn zawierała [...] aspekty nie tylko skarbowe, lecz i polityczne”¹². Myśl tę rozwinał w kontekście badań średniowiecza J.S. Matuszewski, akcentując rolę polityki zastawnej jako istotnego czynnika wpływającego przez króla na politykę wewnętrzną, kształt współrządzających elit, czy ogólnie, narzędzia sprawowania władzy i spełniania oczekiwań adresowanych do monarchy jako sprawiedliwego szafarza dóbr wynagradzającego dobrze zasłużonych. Badacz ten wyraził też wątpliwość, czy zastawy objęły dobra domeny w tak dużej skali, jak przyjmowano w literaturze, wskazując, że opinia tam dominująca, wykreowana pod wpływem historiografii, zwłaszcza Jana Długosza, wymaga weryfikacji poprzez badania szczegółowe¹³.

Pobieżnie tylko zarysowane aspekty zastawów dóbr królewskich, sygnalizowane w literaturze, wskazują na złożoność tej problematyki. Domena królewska, sposób jej organizacji, a zwłaszcza eksploatacji, należą do istoty badań nad skarbowością czasów staropolskich. Politykę zastawną umieszczano w kontekście stanu finansów Królestwa w czasach Jagiellonów, genezy podatków nadzwyczajnych, przemian ustrojowych, a także pośród narzędzi sprawowania władzy. Jednomyślność panuje natomiast jeżeli idzie o traktowanie zastawów jako bardzo istotnego, doniosłego wręcz czynnika w dziejach Polski pierwszych Jagiellonów. Wywiera on wrażenie poprzez swoją powszechność oraz przypisywane

¹² A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 160–161.

¹³ Zdaniem tego badacza w praktyce XV w. łaska rozdawnicza wyrażała się najpierw poprzez przyznanie ziemi w zastawie (J.S. Matuszewski, *Le rôle du gage dans la politique de disposition du domaine royal des Jagellons*, „Acta Poloniae Historica” 45, 1982, s. 33. Zob. też inne, bardzo kompetentne i inspirujące prace tego autora dotyczące problematyki zastawów, cytowane wielokrotnie w niniejszym tomie). Na aspekty pozaekonomiczne zastawów i ich znaczenie w budowaniu więzi między władcą i poddanymi (tu zastawnikami) zwracał uwagę P. Guzowski (*Klienci czy wierzyciele? Nie tylko o ekonomicznym wymiarze zastawu dóbr królewskich w pierwszej połowie XV wieku*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 67–86. Badacz ten postrzega jednak samo zjawisko dynamicznie, jako ewoluujące w ciągu XV w., w tym ujęciu zastawy od „niewielkich pożyczek mających na celu stworzenie więzi klientarnych między władcą a poddanymi przeobraziły się w istotny element kształtujący budżet władcy” (tenże, *Upięknienie gospodarki polskiej na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, w: *Upięknienie. Kiedy moneta staje się pieniądzem*, red. B. Paszkiewicz, Nowa Sól 2011, s. 114).

mu konsekwencje, przy czym nie chodzi nawet o obciążanie takiego dysponowania domeną odpowiedzialnością za erozję dochodów państwa, a o wielki spór o władzę w szesnastowiecznej Polsce i ruch egzekucyjny realizujący koronny postulat środowisk szlacheckich. Nie ma raczej wątpliwości, że argumenty uzasadniające potrzebę egzekucji dóbr w imię publicznego dobra budowały później opinię o roztrwonionej domenie w badaniach historycznych. Tymczasem stan wiedzy o domenie królewskiej w XV w., podobnie zresztą jak i o całej skarbowości tego czasu nie jest zadowalający. Jacek S. Matuszewski, zasadnie krytykując metody i wyniki prac nad średniowieczną skarbowością polską (zwłaszcza, jeżeli idzie o ocenę dochodów państwa) stanął na stanowisku, że badania te należy rozpocząć właściwie od początku, od dyskusji „co do sposobu badań nad problemami materialnych podstaw funkcjonowania państwa polskiego do schyłku XV w.”¹⁴ Konkluzję tę, sformułowaną ponad 20 lat temu, należy podzielić, a nikt chyba nie zaprzeczy znaczenia wiedzy o skarbowości dla zrozumienia dziejów państwa. Pojawiały się wprawdzie głosy zwątpienia w możliwość takich badań ze względu na fragmentaryczność bazy źródłowej. Wyraził je Stanisław Russocki, stwierdzając pesymistycznie, że z tego powodu „niewiele da się powiedzieć o finansach państwa w pierwszej połowie XV wieku, jak również w czasach późniejszych”¹⁵. Jeżeli jednak szukać punktu wyjścia do zapoczątkowania badań nad skarbowością Królestwa pierwszych Jagiellonów, z pewnością istnieją możliwości źródłowe, dotąd częściowo tylko spożytkowane, do studiów nad dysponowaniem dobrami ziemskimi domeny królewskiej. Postulat taki sformułował ponad 100 lat temu Oskar Halecki omawiając w 1919 r. najpilniejsze potrzeby wydawnicze służące rozwojowi badań epoki jagiellońskiej. Napisał wówczas: „Aby zaś sięgnąć do jego [ruchu egzekucyjnego] podstaw, należałoby zgromadzić pewną kategorię dokumentów majątkowych o ogólniejszem znaczeniu, mianowicie zastawy królewszczyzn z całej epoki jagiellońskiej, przynajmniej w dokładnych regestach”¹⁶. O. Halecki miał wprawdzie na uwadze przede wszystkim potrzeby badawcze nad egzekucją dóbr w XVI w.,

¹⁴ J.S. Matuszewski, *Uwagi wprowadzające – początki skarbowości publicznej*, w: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. 8, red. J.S. Matuszewski, Lublin–Łódź 2003, s. 9–18. Zob. też w tym samym tomie T. Szulc, *Skarbowość polska lat 1492–1587 w historiografii*, w: tamże, s. 19–30.

¹⁵ S. Russocki, *Od Krewa do Radomia. Monarchia w Polsce pod rządami Jagiellonów (1385–1505)*, „Przegląd Humanistyczny” 28, 1984, nr 11–12, 1984, s. 36.

¹⁶ O. Halecki, *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski. Okres jagielloński*, w: *Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, t. 2, Warszawa 1919, s. 204.

wskazał natomiast właściwą kolejność badań tego zjawiska. Późniejsza historiografia nie poszła jednak tą drogą, skupiając się na rozpoznaniu polityki wobec domeny prowadzonej przez dwóch ostatnich Jagiellonów, a postulat Haleckiego nie doczekał się realizacji¹⁷. Andrzej Wyczański szukając wsparcia dla zrozumienia przyczyn ruchu egzekucyjnego rozpoczął badania od epoki Zygmunta Starego¹⁸.

Mając na uwadze stan badań nad historią gospodarczą Polski w XV w., a także miejsce, które zajmuje w nim polityka zastawna, idąc za dezyderatem Oskara Haleckiego¹⁹ przystąpiono do jego realizacji w ramach szerszego projektu badawczego kierowanego przez prof. dra hab. Zdzisława Nogę z UKEN w Krakowie²⁰. Jednym z zamierzeń przewidzianych do wykonania było sporządzenie bazy danych zastawów dóbr królewskich w Koronie w czasach Jagiellońskich do 1504 r. Zadanie to zrealizował zespół, który po zmianach zachodzących w toku prac, uformował się w następującym składzie: mgr Michał Bartoszek (IH PAN), dr Waldemar Bukowski (IH PAN), dr Joanna Brzegowy (IH PAN), dr Andrzej Buczyło (IH PAN), dr Paweł Dembiński (IH PAN), dr Michał Schmidt (IH PAN), dr Janusz Szyszka (IH PAN), mgr Tomasz Walczak (IH PAN), prof. dr hab. Jan Wroniszewski (UMK Toruń).

Ramy chronologiczne zadania obejmują okres od koronacji Władysława Jagiełły do 1504 roku, w którym sejm zmienił zasady zastawów domeny. Nie oznaczało to natychmiastowej zmiany praktyk zastawnych, jednak w historiografii uznaje się przyjętą wtedy konstytucję za punkt zwrotny. Ten zakres chronologiczny wyznaczały również możliwości wykonania planowanych prac. Już na etapie założeń było oczywiste, że limity czasowe i finansowe nie stwarzają szans na przeprowadzenie pełnej kwerendy źródłowej, która umożliwiłaby odnotowanie nie tylko dokumentów zastawnych, ale również wszystkich informacji wskazujących na istnienie zastawu. Chodzi tu przede wszystkim

¹⁷ Chodzi o cytowane wyżej opracowania A. Wyczańskiego i A. Sucheni-Grabowskiej.

¹⁸ Zob. przyp. 1.

¹⁹ Na potrzebę wznowienia badań nad historią gospodarczą Polski pierwszych Jagiellonów, w tym istotną w jej obrębie polityką zastawną w sposób zaproponowany przez O. Haleckiego (*Potrzeby naukowe...*), zwracał ostatnio uwagę Waldemar Bukowski, przedstawiając również najpilniejsze potrzeby edytorskie (W. Bukowski, *Edycje źródeł. Bilans i perspektywy*, w: *Człowiek twórcą historii*, t. 2: *Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowożytniej*, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024, s. 73–74.

²⁰ Projekt był realizowany w latach 2017–2024 w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki prowadzonego i finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, pod nazwą: „Epoka jagiellońska i jej dziedzictwo w I Rzeczypospolitej do 1795 roku. Problematyka gospodarcza i społeczna, dzieje miast” (nr projektu 0468/NPRH5/h30/84/2017).

o wpisy w aktach sądowych, gdzie wzmianki o tenutariuszach i sumach zastawnych znajdują się w notach dotyczących transakcji majątkowych czy sporów. W ramach tych ograniczeń uznano, że głównym obiektem zainteresowania powinny być dokumenty zastawne w ścisłym znaczeniu, jak też i inne dokumenty, z zastawami powiązane, jak zezwolenia na wykup, podziały majątkowe uwzględniające sumy zastawne, dotyczące zmian warunków dzierżenia itp. Wyjaśnić należy, iż jako „dokumenty zastawne” wzięto pod uwagę akty wystawione w związku z zabezpieczanymi na monarszych nieruchomościach zobowiązaniami finansowymi króla i państwa, jak np. zastawy użytkowe, zastawy na już wcześniej zastawionych dobrach (dopisywanie nowych sum), przenoszenia zapisów na inne dobra lub dochody, zabezpieczenia sum bez dzierżenia, zastawy do wydzierżenia (ekstenuacje), zmiany warunków dzierżenia w trakcie trwania zastawu (np. dożywocia) jak również królewskie zezwolenia na czynności prawne dotyczące dóbr zastawionych: zezwolenia na przejęcie zastawów poprzez spłacenie dotychczasowych tenutariuszy, czy zgody wydawane tenutariuszom na zastawienie części tenuty osobom trzecim. Prócz nich wzięto też pod uwagę źródła mówiące o przejmowaniu zastawów w spadku, w tym w podziałach majątkowych obejmujących sumy zastawne, na zapisy na nich posagów krewnym lub zapisy opraw małżonkom. W kartotece znajdują się również (nieliczne) kontrakty sprzedaży przez króla dóbr z prawem wykupu (na wyderkaft), które mimo przynależności do innej pod względem prawnym kategorii transakcji, w praktyce traktowano na równi z zastawami. Kwerenda objęła, prócz edycji dokumentów, również akty niepublikowane, zachowane w oryginale w zasobach archiwalnych i zbiorach bibliotecznych oraz kopie dokumentów, na czele z Metryką Koronną i Tekami Naruszewicza z Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie. Spożytkowanie, choć w części, danych pochodzących spoza korpusu dokumentów, możliwe było dla ziem, które badane są w ramach praz Zakładu Słownika Historyczno-Geograficznego Ziem Polskich w Średniowieczu IH PAN, chodzi zarówno o opublikowane już hasła, jak też materiały zgromadzone w kartotekach poszczególnych pracowni. Jeżeli idzie o zakres terytorialny, zgodnie z zamierzeniami objął on ziemie koronne (wielkopolskie wraz z Kujawami, ziemią dobrzyńską, łączycką i sieradzką, ziemie małopolskie, ruskie ziemie koronne oraz ziemie mazowieckie włączane sukcesywnie do Korony w ciągu II połowy XV w. Tylko częściowo udało się przeprowadzić kwerendę w poszukiwaniu dokumentów zastawnych dóbr w Prusach Królewskich, które – jak wiadomo – inkorporowano finalnie do Korony w 1569 r. Kartoteka zastawów znajduje się w dostępie publicznym na stronie Polskiego Towarzystwa

Historycznego²¹. Baza ma charakter otwarty, a jej autorzy zamierzają prowadzić nad nią dalsze prace w celu uzupełniania o kolejne informacje. Optymalnym rozwiązaniem byłoby kontynuowanie działań tego zespołu w ramach kolejnego projektu, który umożliwiłby zebranie wszystkich danych źródłowych (przynajmniej do 1504 r.). W toku badań nad kartoteką stopniowo uwidaczniała się fragmentaryczność wiedzy o skali zastawów, znanych ze współczesnych im dokumentów. O zaistnieniu wielu zastawów dowiadujemy się z dokumentów o zapisie kolejnych sum na wcześniej obciążanych majątkach, pochodzących sprzed 1504 r. Szczególnie interesujące są narracje takich dokumentów wzmiankujące wcześniejsze etapy zastawów. Pełną skalę zapisów piętnastowiecznych, widać dopiero w późniejszych dokumentach, zwłaszcza Zygmunta I, dotyczących konwersji zastawów, łączonych w takich przypadkach w jedną kwotę podaną sumarycznie w złotych polskich. Porównanie tych sum ze znanymi ze współczesnych dokumentów dotyczących zastawów na tych dobrach wskazują na dużych rozmiarów luki w aktach wystawionych przed 1504 r. Na zakończonym w 2024 r. etapie prac udało się wykorzystać tylko część dokumentów z czasów Zygmunta Starego. O istnieniu niektórych dokumentów zastawnych dowiadujemy się dopiero z akt rewizji listów z 1563–1564 r., one również tylko w części zamieszczono w bazie danych²².

Najważniejszym elementem każdego rekordu jest regest dokumentu dotyczącego zastawu, o ile to było konieczne ze względu na zakres informacji (np. o wcześniejszych dyspozycjach zastawnych, czy klauzulach wykraczających poza standardowe rozwiązania), bardzo rozbudowany. Prócz oczywistych informacji, jak data, osoby zastawcy i zastawnika, przedmiot i zakres zastawu oraz źródło, osobne pola przeznaczono na wyodrębnienie danych o wysokości zastawu (w jednostkach pieniężnych podanych w źródle), motywach zastawu oraz charakterze prawnym. Na podstawie tych kryteriów istnieje możliwość przeszukiwania kartoteki zastawów i filtrowania danych.

Na etapie dyskusowania przez członków zespołu koncepcji omawianego projektu dostrzeżono także potrzebę uwzględnienia również zastawów dochodów skarbowych (ceł, czynszów, podatków itp.), które zastawiane były przeważnie do ekstenuacji, jednak również w dzierżenie, aż do pełnej spłaty, a wobec tak ustanowionych zastawów używano

²¹ <https://zastawydobrkrrolewskich.pth.net.pl/app/pledge/list>.

²² W tej sytuacji publikacja akt rewizji listów przeprowadzonej na sejmie warszawskim w 1563–1564 r. byłaby ze wszech miar uzasadniona. Postuluje ją W. Bukowski (*Edycje źródeł. Bilans i perspektywy...*, s. 73).

również, jak do dóbr ziemskich, terminu „tenuta”. W niewielkiej liczbie tego rodzaju zastawy również znajdują się w kartotece, choć intencjonalnie zrezygnowano, na tym etapie prac, z gromadzenia materiału dotyczącego tych spraw. Nie ulega jednak wątpliwości, że w toku badań nad skarbowością XV w. zagadnienie to będzie musiało znaleźć się w polu badawczym. Stąd postulat opracowania, zapewne osobnej, kartoteki zastawów na dochodach pieniężnych oraz poszczególnych obiektów gospodarczych (młynów, foluszy, stawów rybnych, czy urządzeń związanych z pozyskaniem soli). Z pewnością najbardziej użytecznym rozwiązaniem dla korzystających z bazy danych byłoby jej „podlinkowanie” do skanów rękopisów, co jest jak najbardziej realne²³.

Na pewno badania praktyki zastawniczej muszą uwzględniać szeroki kontekst, zwłaszcza przy formułowaniu wniosków. Piotr Guzowski uznał, że zwyczaj zastawiania dóbr, niegroźny jeszcze za panowania Władysława Jagielly i w nieznacznym stopniu oddziałujący na finanse państwa, przybrał „patologiczną formę” za panowania jego następcy. Podstawą tej konkluzji było porównanie zsumowanych kwot zastawnych z obu tych panowań²⁴. Zapewne jednak badacz ten miałby inne zdanie, gdyby znane już były wówczas wyniki studiów Janusza Szyszki nad domeną na Rusi Czerwonej, z których wynika, że Jagiello „uszczuplał dochody państwa” nadając tam na dużą skalę dobra na prawie dziedzicznym, a wprowadzenie zastawów zamknęło okres praktykowania wieczystych alienacji dóbr na tym terenie²⁵. Kontekst badań, o jakich mowa, musi również brać pod uwagę uwarunkowania gospodarcze, zwłaszcza pojemność rynku pieniężnego. Wymaga to postawienia pytania o to, czy król, największy właściciel ziemski, do realizacji zamierzeń i wyzwań politycznych potrzebował bardziej dóbr ziemskich, czy pieniędzy? To również pytanie o dochodowość domeny i charakter przychodów, które w dużej mierze wpływały w naturze. Bardzo słuszne w takich okolicznościach jest zwrócenie w literaturze uwagi na to, że zastawy pozwalały królowi na bezgotówkowe realizowanie zobowiązań²⁶. Warto przypomnieć, że państwa, instytucje lub przedsiębiorstwa nie bankrutują z powodu poziomu zadłużenia, a w następstwie utraty płynności finansowej.

²³ Tamże, s. 73–74.

²⁴ P. Guzowski, *Klienci czy wierzyciele...*, s. 77.

²⁵ J. Szyszka, *Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku*, Kraków 2016, s. 175–176; tenże, *Zastaw jako narzędzie zapobiegania roztrwonieniu dóbr królewskich. Z dziejów królewszczyzn na Rusi Czerwonej w XV–XVI wieku*, w: *Jagiellonowie i ich świat. Bogactwo i ubóstwo Jagiellonów*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2025, s. 103–123.

²⁶ P. Guzowski, *Klienci czy wierzyciele...*, s. 74, 77.

Problematyka zastawów domeny oraz zadłużenia monarchów europejskich od dawna przykuwała uwagę badaczy. Z tego, że zastawy polskich monarchów nie były niczym innym, jak odzwierciedleniem podobnej tendencji w średniowiecznej Europie, zdawano sobie dawno sprawę w badaniach polskich²⁷. Zastawy domeny Polsce upowszechniły się co najmniej sto kilkadziesiąt lat później, niż np. w Rzeszy Niemieckiej. Literatura dotycząca tej części Europy jest bogata i – jak pokazują ostatnie publikacje – budzi żywe zainteresowanie²⁸. Podobnie, co zrozumiałe, jak w literaturze polskiej badano trzy główne aspekty problematyki zastawów: historyczno-prawny, skarbowy i polityczny²⁹. Wolno postawić tezę, że z racji obecności dyspozycji zastawnych dobrami domeny w średniowieczu w różnych krajach europejskich, choć nie zawsze w tym samym czasie, ponadto w niejednakowych uwarunkowaniach ustrojowych i prawnych, istnieją podstawy do ujęć komparatystycznych dla wyjaśniania tego zjawiska w Królestwie Polskim. Jest to jednak zadanie

²⁷ Odwołują się do tego w uwagach wstępnych swoich opracowań cytowani wyżej Andrzej Wyczański i Anna Sucheni-Grabowska.

²⁸ Z dawniejszych prac, o fundamentalnym charakterze wymienić należy przede wszystkim opracowania z lat sześćdziesiątych XX w. (G. Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, Köln–Graz 1967 (Forschungen zur deutschen Reichsgeschichte, Bd. 5); K. Bender, *Die Verpfändung von Reichseigentum in den ersten drei Regierungsjahren Karls IV. von 1346 bis 1349*, Hamburg 1967. Z nowszej literatury zob. np.: M. Kluge, *Verschuldete Könige. Geld, Politik und die Kammer des Reiches im 15. Jahrhundert*, Wiesbaden 2021; problematyce zastawów, pod wspólnym hasłem *Pfand und Herrschaft im spätmittelalterlichen Reich*, poświęcony został zeszyt 2 czasopisma „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, opublikowany w 2022 r. (t. 109). Artykuły tam zamieszczone traktują zastawy przede wszystkim jako narzędzie polityczne (zob. np. L. Thaler, *Anbruch eines Verpfändungszeitalters. Eine wirtschaftshistorische Perspektive auf drei Tiroler Pfandschaften (1309–1334)*, s. 157–184; O. Auge, *Macht- und Landgewinn durch Pfandpolitik. Das Beispiel der Grafen von Holstein im 14. Jahrhundert*, s. 185–210; S. Bárta, *Pfand in Krieg und Frieden. Die Verpfändung von böhmischen Kron- und Kirchengütern unter Sigismund von Luxemburg*, s. 234–259); *Fürsten und Finanzen im Mittelalter*, red. O. Auge, Ostfildern 2024 (Vorträge und Forschungen 95) (zwłaszcza wprowadzenie do problematyki: O. Auge, *Fürsten und Finanzen im Mittelalter. Ein Problemaufriss*, S. 11–26).

²⁹ Poszerzone omówienie badań zastawów domeny w literaturze dotyczącej zachodnich i południowych krajów ościennych przygotowuje dr Janusz Szyszka. Niedawno, w 83, specjalnym tomie „Roczników Dziejów Społecznych i Gospodarczych” (w 2022 r.) ukazały się także opracowania dotyczące problematyki zastawniczej w Wielkim Księstwie Litewskim w I połowie XVI w.: M. Sirutavičius, *Pledges as state financing deeds in the Grand Duchy of Lithuania in the early sixteenth century*, s. 23–50; L. Šedvydis, *“In these times of great need”. Pledging the grand duke’s demesne in the Grand Duchy of Lithuania from 1502 to 1522*, s. 51–74; L. Bucevičiūtė, *Lithuanian grand-ducal demesne pledges (from the 1500s to mid-1520s). Geographical aspects*, s. 76–98.

na później. W pierwszym rzędzie należy zbadać, zrozumieć i opisać możliwie wszystkie aspekty zastawów królewskich polskich, by uniknąć pułapki pozornych, być może, analogii³⁰.

Bibliografia

- Auge O., *Fürsten und Finanzen im Mittelalter. Ein Problemaufriss*, in: *Fürsten und Finanzen im Mittelalter*, red. O. Auge, Ostfildern 2024 (Vorträge und Forschungen 95), s. 11–26.
- Auge O., *Macht- und Landgewinn durch Pfandpolitik. Das Beispiel der Grafen von Holstein im 14. Jahrhundert*, „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” 109, 2022, z. 2, s. 185–210.
- Bárta S., *Pfand in Krieg und Frieden. Die Verpfändung von böhmischen Kron- und Kirchengütern unter Sigismund von Luxemburg*, „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” 109, 2022, z. 2, s. 234–259.
- Bender K., *Die Verpfändung von Reichseigentum in den ersten drei Regierungsjahren Karls IV. von 1346 bis 1349*, Hamburg 1967.
- Bucevičiūtė L., *Lithuanian grand-ducal demesne pledges (from the 1500s to mid-1520s). Geographical aspects*, RDSG 83 (spec.), 2022, s. 76–98.
- Bukowski W., *Edycje źródeł. Bilans i perspektywy*, w: *Człowiek twórcą historii*, t. 2: *Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowożytniej*, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024, s. 35–90.
- Czwojdrak B., *Zrzeczenie się sum zastawnych w piętnastowiecznej Polsce – gest filantropii czy wyrachowania?*, RDSG 83 (spec.), 2022, s. 7–22.
- Deresiewicz J., *Z przeszłości Prus Królewskich. Skarbowość Prus Królewskich od R. 1466–1569*, Poznań 1947.
- Halecki O., *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski. Okres jagielloński*, w: *Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, t. 2, Warszawa 1919, s. 190–205.
- Kluge M., *Verschuldete Könige. Geld, Politik und die Kammer des Reiches im 15. Jahrhundert*, Wiesbaden 2021.
- Kutrzeba S., *Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV wieku*, Kraków 1903 (RAU, t. 45), s. 241, 348.
- Landwehr G., *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, Köln–Graz 1967 (Forschungen zur deutschen Reichsgeschichte, Bd. 5).
- Matuszewski J. S., *Le rôle du gage dans la politique de disposition du domaine royal des Jagellons*, „Acta Poloniae Historica” 45, 1982, s. 29–47.

³⁰ Niniejszy tom zawiera 5 opracowań, które powstały na podstawie materiałów źródłowych opracowanych na potrzeby kartoteki zastawów. W planach znajdują się kolejne, w których omówione zostaną zastawy królewskich w ziemi sandomierskiej i lubelskiej, na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej, w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej oraz w Prusach Królewskich.

- Rutkowski J., *Historia gospodarcza Polski*, t. 1: *Czasy przedrozbiorowe*, wyd. 3 rozsz., Poznań 1947.
- Šedvydis L., "In these times of great need". Pledging the grand duke's demesne in the Grand Duchy of Lithuania from 1502 to 1522, *RDSG* 83 (spec.), 2022, s. 51–74.
- Senkowski J., *Materiały źródłowe do genezy skarbu publicznego w Polsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion” 23, 1954, s. 28–48.
- Sepiał M., *Zastaw na dobrach ziemskich i dochodach królewskich w okresie panowania Władysława III Warneńczyka na Węgrzech (1440–1444)*, Kraków 1998 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, z. 1219, Prace Historyczne, z. 125), s. 35–49.
- Sirutavičius M., *Pledges as state financing deeds in the Grand Duchy of Lithuania in the early sixteenth century*, *RDSG* 83 (spec.), 2022, s. 23–50.
- Sucheni-Grabowska A., *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Szyszką J., *Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku*, Kraków 2016.
- Szyszką J., *Zastaw jako narzędzie zapobiegania roztrwonieniu dóbr królewskich. Z dziejów królewszczyzn na Rusi Czerwonej w XV–XVI wieku*, w: *Jagiellonowie i ich świat. Bogactwo i ubóstwo Jagiellonów*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2025, s. 103–123.
- Thaler L., *Anbruch eines Verpfändungszeitalters. Eine wirtschaftshistorische Perspektive auf drei Tiroler Pfandschaften (1309–1334)*, „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” 109, 2022, z. 2, s. 157–184.
- Tymieniecki K., *Wpływ ustroju feudalnego w Polsce średniowiecznej*, *RDSG* 3, 1934, s. 77–112.
- Wyczański A., *Rozdawnictwo dóbr królewskich za Zygmunta I*, *PH* 44, 1953, z. 3, s. 281–305.

Waldemar Bukowski, Jan Wroniszewski

Pledging of Royal Estates in the Crown Until 1504. Research Assumptions (Summary)

The article is an overview of the opinions present in Polish historical literature on the subject of royal pledges, or more broadly, fiscal policy. These opinions are critical or very critical. The treasury organization was also negatively assessed as inefficient and backward, forcing monarchs to seek credit. There were also opinions attributing recklessness to the first Jagiellonian rulers and leading to the erosion of state revenues by handing over its main source, as is commonly believed, i.e., the demesne, to pledgees. Although not all researchers share this view, the fact remains that the state of research on this issue, as well as on 15th-century treasury management in general,

is unsatisfactory. Detailed research, primarily based on primary sources, is needed. Bearing in mind the state of research on the economic history of Poland at that time, as well as the place occupied by pledge policy, as part of the project “The Jagiellonian Era and its Legacy in the Polish-Lithuanian Commonwealth until 1795. Economic and social issues, the history of cities” (project no. 0468/NPRH5/ h30/84/2017) funded by the Ministry of Science and Higher Education (National Programme for the Development of Humanities), a database of pledges of royal estates in the Kingdom of Poland until 1504 was developed and made publicly available on the Internet. The database is open-access, with the intention of expanding it by adding further information.

Waldemar Bukowski – dr., kierownik Pracowni Małopolski w Zakładzie Słownika Historyczno-Geograficznego Ziem Polskich w Średniowieczu, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN. Problematyka badawcza: historia osadnictwa, historia społeczna i gospodarcza Polski średniowiecznej, dzieje kartografii, edytorstwo źródeł.

Waldemar Bukowski – Head of the of Lesser Poland in the Department of the Historical-Geographical Dictionary of the Polish Lands in the Middle Ages, Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences. Research interests: history of settlement, social and economic history of medieval Poland, history of cartography, source editing.

E-mail: bukowski@ih.pan.krakow.pl

Jan Wroniszewski – profesor, zatrudniony na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, w Instytucie Historii i Archiwistyki (Katedra historii średniowiecznej i nauk pomocniczych historii). Zainteresowania badawcze koncentrują się wokół nauk pomocniczych historii, przede wszystkim genealogii, heraldyki i sfragistyki, a także historii społecznej oraz gospodarczej średniowiecznej Polski.

Jan Wroniszewski – professor at Nicolaus Copernicus University in Toruń, employed at the Institute of History and Archival Studies (Department of Medieval History and Auxiliary Sciences of History). His research interests focus on auxiliary sciences of history, primarily genealogy, heraldry, and sfragistics, as well as the social and economic history of medieval Poland.

E-mail: jwr@umk.pl